УДК 330.342.146-027.236

Фертікова Т. М.,
к. е. н., доцент кафедри економічної теорії та міжнародної економіки,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
м. Миколаїв, Україна

ІНСТИТУЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ РОЗБУДОВИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕЛІ В УКРАЇНІ

Мета статті полягає у виявленні причин інституційного характеру, що перешкоджають економічному розвитку країни, а також визначенні можливостей подальшої розбудови в Україні ринкової економічної моделі. У процесі дослідження використовувалися такі загальнонаукові методи, як порівняння (для визначення сутності категорії «institution»), аналіз і синтез (для виявлення причин формування неефективного інституційного середовища в Україні, у тому числі на прикладі процесу приватизації), абстрагування (для визначення факторів формування ефективних інституцій). Визначено інституційні особливості формування ринкової економічної моделі в Україні, причини низької якості ключових ринкових інституцій, у першу чергу приватної власності. Обґрунтовано необхідність удосконалення державою інституційного середовища задля забезпечення економічного розвитку України. Виявлено, що одним із найважливіших напрямів забезпечення розвитку вітчизняної економіки є підвищення ефективності ринкових інституцій шляхом належного їх правового забезпечення, а також зміни стереотипів поведінки економічних агентів, що є несумісними з ринковими цінностям. Отримані результати дослідження може бути використано під час здійснення державою реформування інституційного середовища економіки України.

Ключові слова: *інституції; ринкова економіка; ефективність; приватна власність.*

Постановка проблеми. Події початку 2014 р. в Україні призвели до зміни політичного керівництва країни та черговий раз висвітлили необхідність реформ у нашій державі. Перш за все мова йде про реформи, спрямовані на виведення із кризи та зміцнення вітчизняної економіки, одним із проявів яких є запровадження сприятливого для соціально-економічного розвитку інституційного середовища.

Від часу декларативного затвердження ринкових принципів життєдіяльності в нашій державі триває процес інституційних перетворень. Формально в Україні здійснено необхідний мінімум реформ, але вони не забезпечили сталого економічного зростання, не кажучи вже про розвиток. Трансформаційний період затягнувся. Аналіз структури валової доданої вартості, динаміки продуктивності праці, масштабів інноваційної діяльності дає можливість зробити висновок про відсутність суттєвих змін, які б свідчили про вихід економіки на траєкторію сталого розвитку. А економічні результати за 2012-2013 рр. є свідченням чергової кризи, що означає неможливість подальшого руху по інерції.

Це дає підстави деяким вітчизняним науковцям стверджувати, що спроби відтворити в Україні західну модель ринку зазнають фіаско. Чимало науковців висловлюють скептицизм щодо відповідності рекомендацій, які надаються представниками розвинутих країн Україні, її національним інтересам. Є автори, які корінням проблеми вбачають суперечність між імпортованим та національним філософськими світоглядами. Так, А. В. Тарасевич наголошує, що «подальша абсолютизація філософських постулатів неоконсерватизму і неолібералізму американського спрямування та європейського лібертаріанства як месії та панацеї може призвести до серйозних економічних потрясінь» [8, с. 8]. Автор ставить під сумнів схожість цивілізаційних цінностей українців та європейців, наголошуючи, що 20-річне наближення до європейських стандартів супроводжується не економічними успіхами, а економічною «третьосвітизацією» та демографічними втратами, та зазначає, що українцям властивий православний менталітет, що суперечить католицько-протестантському. Отже, Україна позиціонується як природний за своїм менталітетом та історичними зв'язками учасник православної євразійської цивілізації, а модель олігархічного капіталізму, розбудована в Україні, вважається наслідком, у тому числі, спроби відтворення західних інститутів [8, с. 10].

Немає жодних сумнівів у тому, що менталітет нації є важливим фактором формування як індивідуальної економічної поведінки, так і суспільних норм, щонайменш, неформальних. Фактом є й те, що сформована на сьогодні українська модель капіталізму не сприяє структурним економічним перетворенням та відчутним досягненням у розвитку. Відповідно, важливою проблемою є визначення причин неефективності інституційної структури економіки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема визначення сутності категорії інституту досліджується такими російськими та українськими

науковцями, як Т. Гайдай, О. Іншаков, А. Московський, В. Тарасевич, Д. Фролов тощо. Багатьох учених цікавить проблема формування ефективних інститутів. Серед зарубіжних науковців фундаторами теорії інституційних змін є Т. Веблен, Д. Норт, Е. Остром, Р. Фогель. З урахуванням досвіду трансформації пострадянських країн створюється теорія інституційних перетворень у роботах В. Вольчика, А. Олійника, В. Полтеровича, Р. Нурєєва, В. Тамбовцева, А. Шастітко, а також українських учених А. Гриценка, В. Гейця, В. Дементьєва, В. Липова, Р. Пустовійта, В. Решетила, В. Тарасевича та інших. Наявні на сьогодні дослідження дозволяють просунутись уперед у вирішенні проблеми теоретичного обґрунтування та практичної розбудови ефективних інститутів. Але поки ця проблема не вирішена на практиці, вона не втрачає своєї актуальності.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення причин інституційного характеру, що перешкоджають економічному розвитку держави, а також визначення можливостей подальшої розбудови в Україні ринкової економічної моделі.

Завданнями дослідження є аналіз сутності інститутів та інституційного середовища, особливостей інституційних перетворень в Україні. Також передбачається дослідити причини невідповідності сформованої в країні моделі ринкової економіки західним стандартам.

Виклад основного матеріалу. У зарубіжній та вітчизняній літературі триває дискусія щодо визначення «інституції» та «інституту». У лексиці українських та російських науковців переважно закріпилося вживання терміна «інститут», хоча деякі вчені зазначають, що це неадекватний переклад англійського слова «institution» [4, с. 64-65]. Неоднозначність тлумачення породжує і невиправдано вільне оперування цією економічною категорією, унаслідок чого в ролі інститутів розглядають: власність та права власності, кредитну та банківську системи, біржі, податки і трансферти, рекламу, корупцію, освіту, демократію, ринок праці, пенсійну систему, оборону тощо. Це далеко не повний перелік того, що вітчизняні науковці називають інститутами, частіше обираючи предметом дослідження один із них. Таке різноманіття в розумінні змісту категорії досить ускладнює задачу ідентифікації інститутів та визначення їхньої якості з точки зору впливу на економічний розвиток.

Не маючи завдання проаналізувати та зіставити всі наявні на сьогодні визначення, звернемо увагу на одне з найбільш ранніх та найвідоміше сучасне визначення категорії «institution». Перше було надано Т. Вебленом: це звичний спосіб здійснення процесу суспільного життя в його зв'язку з матеріальним оточенням, в якому живе суспільство [1]. Друге належить Д. Норту, який визначає інституційну структуру як комбінацію формальних правил, неформальних обмежень та особливостей їх виконання [5, с. 20]. Відтворення звичного способу життя, по суті, й означає слідування певним правилам, формально закріпленим чи прийнятим у межах певної суспільної групи та визнаних приналежними до цих груп індивідами. Тобто обидва тлумачення дають можливість розуміти «institutions» як юридично закріплені правила та соціально прийняті норми поведінки, причому останні можуть як відповідати, так і суперечити першим. Погоджуючись із таким визначенням, приєднаємося до науковців, які наголошують на тому, що «інституція» є більш адекватними перекладом вживаного у практиці англомовних науковців «institution».

Інституції створюють систему стимулів та обмежень. Наслідком запровадження ефективних інституцій має стати зниження невизначеності у відносинах між людьми, скорочення трансакційних витрат та підвищення якості прийняття рішень, що передбачає досягнення кращих економічних результатів. Важливою проблемою залишається розмежування інституцій, що є визначальними, регулятивними факторами для формування поведінки, та окремих дій, що є проявами слідування відповідним інституціям.

Д. Норт уточнює, що інституційний каркас складається з політичної структури, структури прав власності, яка визначає формальні економічні стимули, та соціальної структури, тобто норм і конвенцій, які визначають неформальні стимули в економіці [5, с. 79]. Визнаючи інституцію власності, що передбачає різноманіття її форм та механізм захисту, як один із системотворчих чинників сучасної моделі ринку, згадаємо інші базові її інституції. До них можна віднести регульовану свободу вибору виду економічної активності та контрагентів (тобто розпорядження власними ресурсами), підприємництво, конкуренцію, обмежене державне регулювання. На основі таких інституцій мають сформуватися ринки (ресурсів та благ кінцевого споживання), ринкова інфраструктура, система соціальної безпеки, державна економічна політика.

Ефективність перелічених інституцій, як доводить практика провідних країни світу та країн пострадянського простору, може суттєво відрізнятися. На неї впливає сукупність факторів:

– усвідомлення, сприйняття та розуміння суспільством необхідності інституційних змін;

– однорідність чи неузгодженість інтересів окремих суспільних груп у ставленні до нових інституцій;

– характер відносин між державою (яка має повноваження створювати формальну інституційну структуру) та суспільством (яке має реалізовувати функції контролю за діями держави та виконувати створені нею правила);

– готовність владних структур забезпечувати формальне закріплення нових правил, узгодженість дій та намірів різних політичних сил та ступінь їх обізнаності щодо кінцевих цілей реформування та засобів їх досягнення;

– готовність та об'єктивна можливість економічних агентів змінювати свою поведінку відповідно до нової системи правил.

Тобто інституція – це не просто права та можливості, але методи їх захисту, реакція на них та особливості використання економічними агентами. Так, існування приватної власності в країнах Західної Європи супроводжувалося абсолютно різними рівнями життя на початку XIX та в другій половині XX ст., та й теоретичні розуміння цієї інституції, наприклад, К. Марксом та Ф. фон Хаєком, суттєво відрізняються.

Специфікою інституційних змін в Україні є їхня неоднозначність, суперечливість. У значної частини

суспільства сформувалося негативне до них ставлення, оскільки перші такі зміни ініціювалися на фоні стрімкого зниження рівня життя. Нові інституції вступали в конфлікт зі звичними способами поведінки, у тому числі сформованими ще в умовах командно-адміністративної системи. Зростаюча невизначеність щодо динаміки цін та умов майбутніх контрактів призводила до того, що економічні агенти прагнули консервації тих норм і правил, до яких вони звикли («ефект гістерезису») [7, с. 53]. Запізніле впровадження правил реалізації того чи іншого процесу в порівнянні із часом початку даного процесу спричиняло інституційний вакуум, який сприяв виникненню неформальних інституцій. Останні часто викривлювали сутність формальних правил, результативність яких, в підсумку, не відповідала очікуванням.

Інституція приватної власності належить до тих, формування яких в Україні викликає найбільше нарікань. Збільшення частки приватної власності здійснювалося через створення нових фірм, переважно дрібних, та приватизацію, національні особливості якої перетворилися на об'єкт нищівної критики. Так, І. Панченко називає наслідками приватизації надмірну майнову диференціацію, зубожіння загальної маси населення, збагачення елітного класу топ-власників, структурно законсервовану неефективність господарства [6, с. 52]. Більшість приватизованих підприємств так і не отримали ефективних власників та управлінців. Деякі з цих підприємств роками перебувають у стані невизначеності, маючи тягар у вигляді боргів, застарілих виробничих фондів, неефективної організаційної структури. Їхня життєздатність підтримується незначними обсягами виробництва, а від банкрутства утримують лише пов'язані з ним витрати. Звичайно, є щасливі винятки у вигляді модернізованих та конкурентоспроможних фірм, але в цілому обсяги та напрями інвестицій у вітчизняну економіку ніяк не відповідають потребам модернізації. Навіть власники прибуткових (завдяки сприятливій кон'юнктурі) підприємств не дуже переймаються питанням інноваційного їх розвитку, надаючи перевагу капіталовкладенням у більш успішні економіки інших країн та домагаючись державної підтримки свого бізнесу.

Ефективній приватизації в Україні перешкоджав перелік інституційних обмежень. Формальна неврегульованість багатьох аспектів приватизації зумовила дієвість неформальних стереотипів поведінки. Значна частина суспільства взагалі не була готовою стати власниками, погано розуміючи чи критично ставлячись до такої перспективи. Близько 8 млн громадян не скористалися своїм правом отримати цінні папери в обмін на приватизаційні сертифікати. Значну кількість останніх було реалізовано населенням одразу після їх отримання, причому за ціною, меншою за номінальну, унаслідок нестачі інших, більш звичних доходів. Зате невелике коло зацікавлених осіб, близьких до владних структур, сконцентрували у своїх руках більшу частину колишніх державних активів, отримавши їх за безцінь. Новостворені власники сформували систему впливу на урядові структури, що абсолютно спотворює ідею суспільного контролю за діями держави. Уміння використовувати службове становище у власних інтересах, участь у мережі неформальних контактів, що в умовах радянського дефіциту надавала можливість отримати бажані блага – це стереотипи поведінки, сформовані в умовах командно-адміністративної економіки. Вони спрацювали під час приватизації і продовжують відтворюватися і зараз.

Проблема неефективного використання приватизованої власності теж є породженням інституційних пасток. В умовах розвинутого фондового ринку, сформованої корпоративної культури неефективне управління призводить до зниження ринкової вартості акцій, фінансових втрат власників, та, відповідно, кадрових змін у менеджменті. Дієве законодавче врегулювання процедури банкрутства створює додаткові застереження для фірм, що не дбають про стратегію розвитку. З іншого боку, наявність гарантій прав власності, низькі трансакційні витрати інвестиційної та інноваційної діяльності створюють необхідні стимули для ефективного управління власністю [3, с. 28]. За відсутності або слабкості згаданих ринкових інституцій і структур власники та менеджери живуть сьогоденням, експлуатують наявні в них ресурси, забезпечуючи поточні доходи.

Сучасна модель ринкової економіки передбачає значну відповідальність держави за умови соціально-економічного розвитку. Саме держава створює середовище, сприятливе для функціонування малого бізнесу, підтримки конкуренції, становлення середнього класу. Спірним залишається питання, яка частка національних активів має перебувати в державній власності; і, наприклад, США і Китай дають різні відповіді на ці питання. Але безсумнівним є те, що саме держава створює таку правову систему, за якої неможливе рейдерство, власники-монополісти в окремих галузях не можуть претендувати на різноманітні пільги, і всім учасникам економічних відносин однаково гарантовано правовий захист. Створення такої інституційної системи в Україні є більш перспективним, ніж проведення націоналізації на тих підставах, що домінування приватної власності себе не виправдовує.

За індексом глобальної конкурентоспроможності, що розраховується Міжнародним економічним форумом, Україна в 2013-2014 рр. посіла 84-е місце зі 148 країн світу зі значенням індексу 4,1. Однією зі складових цього індексу є оцінка конкуренто-спроможності інституцій. За цим показником Україна посіла 137-е місце зі значенням 3. Інституційне середовище у звіті МЕФ визначається як «легальні та адміністративні рамки, у межах яких індивіди, фірми та уряд взаємодіють задля створення добробуту». Під час розрахунку береться до уваги оцінка ефективності інституцій за 21 позицією.

Найкращі оцінки отримано за такими з них: бізнес-витрати від тероризму та бізнес-витрати від злочинності і насильства (48-е та 57-е місця відповідно). За значною кількістю позицій Україна має місця нижче 130-го: фаворитизм у рішеннях державних чиновників; захист інтелектуальної власності; надійність міліцейської служби; тягар державного регулювання; незалежність судової влади; права власності; марнотратство державних витрат; ефективність правових рамок у врегулюванні суперечок; захист інтересів міноритарних акціонерів [9, с. 4; с. 376-377].

Отже, за версією Міжнародного економічного форуму Україна, замикає передостанню десятку зі

148 країн світу за рівнем розвитку інституцій, важливих для функціонування бізнесу. Низька якість державного регулювання, ненадійність захисту прав власності та неефективність правової бази загалом, незадовільна робота судової системи та міліції, втрати від злочинності та корупції є тими факторами, що визначають низьку якість бізнес-середовища в Україні.

Сучасна ринкова модель провідних країн світу формувалася протягом багатьох десятиліть. Вона трансформувалася, набувала національної специфіки. Але базові її інституції залишаються незмінними. Створення таких інституцій в Україні – процес тривалий. І частина суспільства, і влада часто керуються у своїй діяльності стереотипами поведінки, сформованими в умовах командно-адміністративної системи. Мають місце труднощі із правовим закріпленням відповідних норм унаслідок складної соціально-економічної ситуації в країні, недосконалості знання осіб, що приймають рішення, суспільних суперечностей, викривлених форм взаємодії між суспільством та державою. Ринкову інституційну структуру в нашій країні ще не сформовано, і вирішення цієї проблеми – одне з першочергових завдань трансформації національної економіки.

Безумовно, менталітет українців має свої особливості. Н. П. Гедікова зазначає, що «український менталітет, який історично синтезував у собі цінності, ідеї і принципи лібералізму, соціал-демократії і консерватизму, орієнтований на індивідуалістичні цінності Заходу і меншою мірою – на общинні». Водночас визначається, що в розумінні своїх прав українці більше орієнтуються на морально-етичні, а не правові норми, але при цьому їм властиво покладати на державу відповідальність за вирішення внутрішніх проблем [2]. Таке ставлення до держави і права пояснює складність розбудови ефективних інституцій, але в цілому сучасна ринкова економічна модель не суперечить вітчизняному менталітету.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Сучасна інституційна теорія доводить, що інституції, як сукупність формальних правил та неформальних норм поведінки, зумовлюють соціально-економічні результати. Упровадження інституцій ринкової економічної моделі в Україні стикається з низкою перешкод у вигляді неналежного їх правового оформлення, існування неформальних стереотипів поведінки, що є несумісними з ринковими цінностями. Становлення інституції приватної власності дозволяє відстежити суперечності інституційних перетворень у нашій державі, серед яких – неоднорідність суспільства щодо сприйняття процесу приватизації та участі в ньому; використання неформальних зв'язків, що стало визначальним фактором набуття прав власності на активи та захисту таких прав тощо. Суперечності супроводжують становлення практично всіх ринкових інституцій. Це спричиняє низьку їх ефективність та зумовлює необхідність удосконалення державою інституційного середовища економіки країни.

Напрямами подальших досліджень є визначення можливостей та шляхів підвищення якості інституційного середовища для суб'єктів бізнесу в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веблен Т. Теория праздного класса [Електронний ресурс] / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с. – Режим доступу : http://socioline.ru/pages/t-veblen-teoriya-prazdnogo-klassa.
2. Гедікова Н. П. Риси та характер менталітету українців, як визначальний чинник процесу соціокультурної трансформації сучасної України [Електронний ресурс] / Н. П. Гедікова // Політологічні записки. – 2012. – № 5. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Polzap_2012_5_8.pdf.
3. Дементьєв В. В. Структура економічної влади і поведінка власника підприємства / В. В. Дементьєв // Економічна теорія. – 2008. – № 2. – С. 22–37.
4. Иншаков О. Эволюционная перспектива экономического институционализма / О. Иншаков, Д. Фролов // Вопросы экономики. – 2010. – № 9. – С. 63–77.
5. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений [Електронний ресурс] / Д. Норт. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 256 с. – Режим доступу : http://institutiones.com/download/books/2276-ponimanie-processa-ekonomicheskix-izmenenij.html.
6. Панченко І. Quo vadistis? Казус «українська приватизація» / І. Панченко // Економіка України. – 2012. – № 2. – С. 46–58.
7. Решетило В. П. Біфуркаційний характер інституційних змін соціально-економічних систем перехідного типу [Електронний ресурс] / В. П. Решетило // Економічна теорія. – 2007. – № 4. – С. 49–58. – Режим доступу : http://ief.org.ua/Arjiv_ET/Reshetilo407.pdf.
8. Тарасевич В. М. Про орієнтири і напрями виходу з кризи / В. М. Тарасевич // Економіка України. – 2013. – № 9. – С. 4–17.
9. The Global Competitiveness Report. 2013-2014 / Ed. by Klaus Schwab [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdfi.

Т. М. Фертикова,

Черноморский государственный университет имени Петра Могилы, г. Николаев, Украина

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ В УКРАИНЕ

Целью статьи является выявление причин институционального характера, которые препятствуют экономическому развитию страны, а также определение возможностей дальнейшего развития в Украине

рыночной экономической модели. В процессе исследования использовались такие общенаучные методы, как сравнение (для определения сущности категории «institution»), анализ и синтез (для выявления причин формирования неэффективной рыночной среды в Украине, в том числе на примере процесса приватизации), абстрагирование (для определения факторов формирования эффективных институций). Определены институциональные особенности формирования рыночной экономической модели в Украине, причины низкого качества ключевых рыночных институций, в первую очередь частной собственности. Обосновано необходимость усовершенствования государством институциональной среды с целью обеспечения экономического развития Украины. Выявлено, что одним из важнейших направлений обеспечения развития отечественной экономики является повышение эффективности рыночных институций путем качественного их правового обеспечения, а также изменения стереотипов поведения экономических агентов, несовместимых с рыночными ценностями.

Ключевые слова: *институции; рыночная экономика; эффективность; частная собственность.*

T. M. Fertikova,
Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolayiv, Ukraine

INSTITUTIONAL PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF MARKET ECONOMIC MODEL IN UKRAINE

Purpose. *The purpose of the article is to identify the institutional reasons which prevent the economic development of the country, and identifying of opportunities for further development of market economy in Ukraine.*

Methodology of research. *In research author used general scientific methods of comparison (to determine the nature of category «institution»), of analysis and synthesis (to identify the causes of formation the ineffective institutional environment in Ukraine, including the example of privatization process), abstraction (to determine main factors in the formation of the effective institutions).*

Findings*. Institutional characteristics of providing the market economic model in Ukraine were determined, as well as the reasons of low quality of key market institutions, primarily the private property. The necessity of improvement by state the institutional environment with the purpose of providing the economic development in Ukraine is justified.*

Originality. *The research made it possible to reveal, that one of the most important directions of native economy development is increase of effectiveness of market institutions by qualitative legal support and change of economic agents' behavior stereotypes that are incompatible with market values.*

Practical value. *Results can be used in the implementation of the state reforms of the institutional environment of the Ukrainian economy.*

Keywords: *institutions; market economy; effectiveness; private property.*

Рецензенти: ***Євчук Л. В.,*** д. е. н., професор;
Навроцький С. А., д. е. н., професор.

© Фертікова Т. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 21.10.2014.